

Тюрменко І. І., д.і.н., проф.; Запунна Є.О., аспірантка
**ЗАХИСТ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИХ ОСЕРЕДКІВ МАЛИХ МІСТ
УКРАЇНИ – ВИМОГА ЧАСУ**

Збереження історичного архітектурно-містобудівного надбання залишається однією з важливих завдань сьогодення. Хартія, прийнята у Вашингтоні у жовтні 1987 р. стала логічним продовженням ряду міжнародних документів, які стосувалися захисту історичного міського середовища. Хартія орієнтувала на створення проектів захисту об'єктів культурного надбання серед країн-учасниць, спрямованих на та закріплення основних принципів, методів та засобів збереження містобудівних історичних структур [1].

Одним із засобів збереження міст як об'єктів культурної та історичної спадщини є розроблення Центром світової спадщини ЮНЕСКО критеріїв внесення міст до списку об'єктів, що охороняються ЮНЕСКО. Зокрема, критерії поширюються на планувальні структури міст, архітектурні ансамблі та комплекси, пам'ятники культури, ландшафтні споруди та унікальні природні заповідники. Так, критерії, що стосуються історичних міст мають бути важливим свідченням: 1) людського генія; 2) розвитку архітектури, технологій, монументального мистецтва, планувальних міських структур чи ландшафтного дизайну як наслідку взаємовпливу чи культурного обміну у певний період часу; 3) унікальності традиційної (народної) культури або живої чи мертвої цивілізації; 4) визначним зразком типу споруди, конструкцій, технологій, архітектурного ансамблю чи ландшафту, який ілюструє один або декілька періодів людської історії; 5) безпосереднього чи суттєво зв'язку з подіями або живими народними традиціями, ідеями або віруваннями, художніми або літературними творами, які мають виключно видатну універсальну значущість (цей критерій має пов'язуватися з іншими критеріями) [2]. Отже, збереження історичних місць є проблемою глобальною. ЮНЕСКО затвердило списки унікальних історичних місць. І цей список щороку збільшується. На жаль, українських місць, внесених до списку ЮНЕСКО, ще мало. Тому проблема рятування та збереження історичних планувальних структур, архітектурних комплексів та загалом нерухомої історико-культурної спадщини, включення їх до тканини сучасного міста є актуальною України.

Слід зазначити, що Україна є учасником міжнародної програми Всесвітня спадщина ЮНЕСКО ще з 1988 р. Однак процес рятування та захисту історичних міст був уповільнений через економічний спад 1990-х років. Закон України «Про охорону культурної спадщини», прийнятий 08.06.2006 р. (останні зміни 05.04.20015 р.) закріпив базові положення «Хартії» щодо збереження містобудівного надбання. Зокрема, об'єктами культурної спадщини було визнано «історичні центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва». До об'єктів культурної спадщини були включені й історичні місця [3]. Слід зазначити, що доповнення та зміни до Закону від 05.04.2015 р. конкретизували визначення поняття «об'єкти містобудування» як «історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишками давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей» [4]. Отже, історичне місто визначається не лише часом заснування, а й гармонійним поєднанням багатьох чинників, які створюють неповторний духовний образ міста, надають йому привабливості та своєрідності.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» 27 грудня 2001 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [5]. Так, до реєстру унікальних історичних міст було включено 250 населених пунктів, які повністю або частково зберегли свій історичний ареал, містобудівні планувальні структури, або архітектурні споруди. Тому надзвичайно важливо забезпечити

поступальний та планомірний розвиток історичних міст, який є кроком до їх соціально-економічної стабільності та відповідно – до збереження нерухомої національно-культурної спадщини. Прогресуюча урбанізація, породжена індустріальною ерою, негативно впливає на історичні міста несанкціонованими забудовами, переплануванням старих будинків, новобудовами, які не вписуються, а часом і руйнують історичні планувальні структури та псують колорит міста.

Сьогодні значна кількість історичних міст належить до малих міст, які за даними статистики знаходяться під найбільшою загрозою руйнування. На 1 січня 2011 р. в Україні налічувалось 369 малих міст, що становило близько 81% від загальної кількості міст України та 20% населення від населення усіх міст України [6]. Такі міста дуже вразливі перед депресивним впливом техногенної цивілізації. Це стосується різнопланових проблем формування і функціонування ринку праці. Як свідчать дані статистики 33% малих міст відносилось до депресивних станом на 1 січня 2003 р. [7]. Зараз і без того вкрай несприятливе соціально-економічне становище малих міст обтяжується економічною кризою, війною, відсутністю достатнього фінансового забезпечення, безробіттям і як наслідок – занепадом і руйнуванням історичних міст та їхнього культурного ареалу. Тому Закон України «Про затвердження загальнодержавної програми розвитку малих міст», прийнятий ще 03.04.2004 р. (зміни від 10.06.2012 р.) законодавчо закріпив комплекс заходів, спрямованих на відновлення та розвиток малих міст, з-поміж яких враховувався профіль міста, який формувався протягом часу. Зокрема, міста, що мали природний або історико-культурний потенціали орієнтували на розвиток туризму з використанням історичної нерухомої спадщини, захист довкілля, обмеження господарської діяльності на територіях «історичних ареалів міст» [8]. Адже саме на місцевому рівні можна більш раціонально використовувати природні, ландшафтні ресурси у поєднанні з історико-культурною спадщиною, даючи поштовх до динамічного розвитку малих історичних міст.

На жаль, значна кількість малих історичних міст, так і не змогла використати свій історико-культурний потенціал за допомогою розвитку туризму. Причиною такого становища є відсутність належної транспортної інфраструктури, віддаленість від головних магістралей, неякісне покриття автошляхів, відсутність супутнього сервісу стали на заваді розвитку внутрішнього туризму. Яскравим прикладом може слугувати перлина малих історичних міст – місто Бережани Тернопільської області. Місто за своїм історико-культурним потенціалом, планувальною структурою, ландшафтом могло б увійти до популярних туристичних маршрутів. Проте висвітлені вище проблеми облять це практично неможливим.

Для того щоб посилити увагу до проблем малих міст, у тому числі і історичних, був створений соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України», який 2008 р. розпочала Державна науково-архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г. Заболотного. Проект проводився під егідою Міністерства регіонального розвитку та будівництва України (зараз Міністерство регіонального розвитку, будівництва та комунально-житлового господарства України) і був спрямований на зосередження уваги фахівців, науковців громадськості до залучення різнопланових ресурсів задля повернення до сучасного життя малих міст. Протягом 2008–2013 рр. зусиллями бібліотеки провів наукову роботу з підготовки серії бібліотечних покажчиків «Історія малих міст України» [9].

Особливої уваги серед малих міст заслуговують міста, які у минулому розвивалися за законами магдебурзького права. Їхній містобудівний образ формувался під впливом урбаністичної революції, покликаної комплексом важливих соціально-економічних, правових, адміністративних перетворень західноєвропейських міст XIV–XVIII ст., які базувались на одному з різновидів міського права – магдебурзькому. Таким містам надавалося місцеве самоуправління, вони мали податкову і судову незалежність від феодалів, право власності на землю, пільги щодо ремесел і торгівлі, звільнення від феодальних повинностей. Магдебурзьке право обумовлювало порядок обрання міської ради та судових органів, створення та функціонування громад, цехових організацій ремісників та купецьких

об'єднань. Дарчі грамоти на магдебурзьке право відміняли звичаєве право, владу над міщанами з боку феодальної адміністрації та судової верхівки, проголошували міське самоуправління, яке обиралося громадянами, а великокнязівський суд мав право розгляду справ лише на правах апеляції щодо рішень міського суду. Привабливість такої форми управління містами і спряла процесу урбанізації.

В українських землях процес розвитку міст йшов нерівномірно. Так, до кінця XV ст. міста зростали досить повільно. Їх нараховувалось усього 35 населених пунктів міського типу. Однак вже у XVI ст. в українських землях, що входили до складу Великого Князівства Литовського налічувалось 150 міст і містечок, з яких міст було 45 [10, с. 21]. Населені пункти розділялись на міста та містечка за своїм адміністративним, соціально-економічним й оборонним значенням.

З поміж них, що існували у XV ст. можна виділити Київ, Любеч, Белгород, Вишгород, Переяслав, Житомир, Овруч, Чернобиль, Остер, Чуднів, Канів, Черкаси, Вінниця, Брацлав, Володимир, Луцьк, Вишнівець, Перемиль, Турийськ, Торговиця, Дубно, Осторог, Заславль, Звягіль, Корець, Полонне, Рівне, Степань, Кременець, Порицьк, Торчин, Збараж, Литовеж, Мельниця, значна кількість яких виникла у давньоруський період, а у середні віки мала магдебурзьке право [10, с.11]. До кінця XVIII ст. магдебурзьке право мали майже всі міста Лівобережжя, серед них: Стародуб, Чернігів, Ніжин, Короп, Козелець, Почеп, Миргород, Глухів та ін. [11, с. 133 – 149].

Процес урбанізації на магдебурзькому праві значно прискорився на початку XVII ст. і охопив усі регіони України. Якщо наприкінці XV – 60-х роках XVI ст. магдебурзьке право отримало 21 місто і містечко, які входили до Великого Князівства Литовського, з-поміж яких Володимир, Київ, Луцьк, Дубно, Рівне, Левків, Перемиль, Квасів, Дорогобуж, Ковель, Острожець, Крем'янець, Торчин, Берестечко, Вижва, Брацлав, Олика тощо [10, с. 175], то вже у XVI – першій половині XVII ст. лише на Волині 96 міських поселень були організовані на магдебурзькому праві, що складало половину тих міст, які з'явилися в цей час [12, с. 15]. Динамічний розвиток міст на німецькому праві засвідчують також наступні факти. На Поділлі протягом XVI ст. магдебурзьке право мали 47 міст. Наприкінці XVI ст. українські землі, що входили до складу Руського, Подільського та Белзького воєводств містами-магдебургіями стало вже 286 міст. У середині XVII ст. магдебурзьке право в українських землях мало понад 1000 населених пунктів [11, с. 142, 143, 387]. Українські землі охопила справжня урбаністична революція, причому майже кожне місто мало німецьке право.

Сьогодні як ніколи потрібно переосмислити не лише історичний досвід утворення та функціонування міст, пов'язаних з магдебурзьким правом, дослідити вплив магдебурзького права на той урбаністичний колорит, який створювався під його впливом, а й зберегти ті містобудівні структури, які дійшли до нашого часу.

Сьогодні до малих урбанізованих поселень зі збереженим історичним каркасом відносяться Белз, Бережани, Броди, Золочів, Жовква, Самбір, Рогатин та ін. Зокрема, місто Бережани, розташоване на р. Золота Липа в етнографічному районі Опілля, де протягом століть перепліталися традиції багатьох культур і народів, має самобутній містобудівний колорит. Період формування міста припадає на середину – другу половину XIV ст. Перша згадка про нього з'являється 1375 р. у привілеї князя Володислава Опольського, за яким село Бережани передавалось у власність Василю Тептуховичу. У 1530 р. королівський привілей дарує місту магдебурзьке право, яке відтоді стає власністю магнатського роду Синявських.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2001р. №1508 створено Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани, який, згідно п. 1.2. Положення про ДІАЗ, є «...науково-дослідним, культурно-просвітницьким закладом, що забезпечує вивчення, охорону, реставрацію і використання об'єктів культурної спадщини в межах території Заповідника». Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 року №113-р та наказу Держбуду України від 8 квітня 2004 року «Про передачу пам'яток архітектури та містобудування до сфери управління Держбуду» на баланс ДІАЗ у м. Бережани в травні-червні 2004 р. передано цілий ряд об'єктів. На балансі Державного

історико-архітектурного заповідника знаходиться 6 архітектурних пам'яток: замковий комплекс, ратуша, магістрат, будинок «Рідної школи», Вірменська церква, будинок на вул.Вірменській,4. Однак відсутність достатнього фінансування не дозволяє реалізувати програми відновлення історичних об'єктів та пам'яток: реставраційні роботи майже не ведуться, відсутня якісна дорожня інфраструктура, не задіяний рекреаційний потенціал водних ресурсів та ландшафту. На жаль, подібна ситуація існує майже у кожному малому історичному місті, що знижує туристичну привабливість міст та не дає поштовху для їх сталого розвитку. Реформа місцевого самоврядування дає надію на відродження малих міст та збереження їхнього містобудівного та архітектурного потенціалу.

Список використаних джерел:

1. Charte International pour la sauvegarde des villes historiques [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.vie-publique.fr/documents-vp/patrimoine_2005/charte-internationale-1987.pdf.
2. Les critères de sélection // Site du centre du patrimoine mondiale de l'UNESCO. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://whc.unesco.org/fr/criteres/>.
3. Про охорону культурної спадщини. Закон України від 08.06.2000 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20000608>.
4. Про охорону культурної спадщини. Закон України зі змінами від 05.04.2015 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20150405>.
5. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF>.
6. Соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України» // Сайт Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г.Заболотного [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dnabb.org/modules.php?name=Content&op=showpage&pid=11>.
7. Про затвердження загальнодержавної програми розвитку малих міст. Закон України зі змінами від 10.06.2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1580-15/ed20120610>.
8. Про затвердження загальнодержавної програми розвитку малих міст. Закон України зі змінами від 10.06.2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1580-15/ed20040304>.
9. Соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України» // Сайт Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г.Заболотного [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dnabb.org/modules.php?name=Content&op=showpage&pid=11>.
10. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – Киев: Наук. думка, 1989. – 232с.
11. Див.: Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження: монографія / Кобилецький М.М. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.
12. Див.: Резніков А.В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): Монографія / МВС України, Луган.держ.ун-т внутр. справ. – Луганськ: ЗВВ ЛДУВС, 2006. – 208 с.